संदर्भ - सूची

१. सुवर्णविकारेऽल्ड़करोऽस्य सुवर्णालङ्कार: । म.भा.(पतं) २.२.२४ पृ. २३९

अलंकारो हि नारीणां क्षमा तु पुरुषस्य वा ।

दुष्करं तच्च वै क्षान्तं त्रिदोशेषु विशेषत: ।। रामा.१.३३.६. पृ. ८३

अलंकारै: कवचै: केतुभिश्च मुखप्रसादै हैमवर्णैश्च नृणाम् ।

धाजिष्मती दुष्प्रतिप्रेक्षमीणा । येषांचमूस्ते विजमन्ति शत्रून ।। महा. ६.४.२०

(भीष्मपर्व पृ.२१)

२. पू.मे. श्लोक क्र. ३ म.टी. पान क्र. ५ ओळ क्र. ६,७; दण्डि-काव्यादर्श-

२.१६९ पृ. १९९-२००

३. अर्थान्तरन्यासानुप्रणित: प्रेयोऽलंकार: । तदुक्तं दण्डिना प्रेय: प्रियतराख्यानम् ।

पू.मे.श्लोक क्र.६ म.टी.पृ.८ ओळ १९-२०

४. कार्यकारणसामान्य विशेषाणां परस्परम् । समर्थनं यत्र सोऽर्थान्तरन्यास उदाहृत: ।।

पू.मे.८ म.टी.पृ.१० ओळ २३-२४

५. पू.मे.४७ म.टी.पृ.५० ओळ २०-२१

६. विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् ।

विरुपघटना चासौ विषमालङ्कृतिस्त्रिधा ।। पू.मे.५ म.टी.पृ.७ ओळ १२-१३

७. पू.मे.३५ म.टी.पृ.३९ ओळ ४

८. सदृशानुभवादन्यस्मृति: स्मरणमुच्यते । उ.मे.१६ म.टी.पृ.८४ ओळ १६-१७

९. समृद्धवस्तुंवर्णनादुदात्तालङ्कार: । तदुक्तम् - तदुदात्तं भवेद्यत्र समृद्धं वस्तु वर्ण्यते ।

उ.मे.१८ म.टी.पृ.८६ ओळ १९-२०

१०. प्रकृतार्थे शड़कासृष्टा इवेत्युत्प्रेक्षा । उ.मे.८ म.टी.पृ.७७ ओळ २१

११. उ.मे.१ म.टी.पृ.७१ ओळ १६

१२. पू.मे. ६३ म.टी. पृ. ६६ ओळ २३

१३. अत्र काव्ये सर्वत्र मन्दाक्रान्तावृत्तम्।

तदुक्तम् मन्दाक्रान्ता जलधिषड्गैम्भौं नतौ ताद् गुरू चेदिती ।।

पू.मे. १ म.टी. पृ. २ ओळ ६-७-८

१४. संस्कृत साहित्यशास्त्र व व्याकरण परिचय पृ.३५ ओळ १-५

१५. अत्र रसो विप्रलम्भाख्य: श्रृड्गार: । तत्राप्युन्मादावस्या। पू.मे.१ पृ. २ ओळ ४-५

१६. पू.मे.३ म.टी. पृ. ५ ओळ ५-६

१७. पू.मे.४ म.टी. पृ. ६ ओळ ४

१८. पू.मे.६ म.टी. पृ. ८ ओळ १६-१७

१९. पू.मे.८ म.टी. पृ. १० ओळ २३

२०. पू.मे.९ म.टी. पृ. ११ ओळ १८

२१. पू.मे.९ म.टी. पृ. ११ ओळ २५

२२. पू.मे.११ म.टी. पृ. १३ ओळ २४

२३. पू.मे.१२ म.टी. पृ. १५ ओळ २-३

२४. पू.मे.१३ म.टी. पृ. १५ ओळ ३२

२५. पू.मे.१४ म.टी. पृ. १६ ओळ ३१-३२

२६. पू.मे.१८ म.टी. पृ. २१ ओळ ६

२७. पू.मे.१९ म.टी. पृ. २२ ओळ ८

२८. पू.मे.१९ म.टी. पृ. २२ ओळ १६-१७

२९. पू.मे.२० म.टी. पृ. २३ ओळ १४-१५

३०. पू.मे.२१ म.टी. पृ. २४ ओळ २४-२५

३१. पू.मे.२२ म.टी. पृ. २५ ओळ २५

३२. पू.मे.२५ म.टी. पृ. २८ ओळ १४

३३. पू.मे.२५ म.टी. पृ. २८ ओळ २७-२८

३४. पू.मे.२७ म.टी. पृ. ३० ओळ २९

३५. पू.मे.२९ म.टी. पृ. ३३ ओळ १

३६. पू.मे.३० म.टी. पृ. ३३-३४ ओळ ३२-१

३७. पू.मे.३१ म.टी. पृ. ३५ ओळ ७

३८. पू.मे.३२ म.टी. पृ.३६ ओळ १०

३९. पू.मे.३२ म.टी. पृ.३६ ओळ १९-२०

४०. पू.मे.३३ म.टी. पृ.३७ ओळ १६

४१. पू.मे.३५ म.टी. पृ.३९ ओळ ३-४

४२. पू.मे.३७ म.टी. पृ.४० ओळ २७

४३. पू.मे.३७ म.टी. पृ.४० ओळ ३०

४४. पू.मे.३९ म.टी. पृ.४२ ओळ २४

४५. पू.मे.४२ म.टी. पृ.४५ ओळ २४

४६. पू.मे.४३ म.टी. पृ.४६ ओळ २६

४७. पू.मे.४४ म.टी. पृ.४७ ओळ २०-२१

४८. पू.मे.४७ म.टी. पृ.५० ओळ १९

४९. पू.मे.४७ म.टी. पृ.५० ओळ २६

५०. पू.मे.४८ म.टी. पृ.५१ ओळ १९

५१. पू.मे.४८ म.टी. पृ.५१ ओळ २७-२८

५२. पू.मे.४९ म.टी. पृ.५२ ओळ २६-२७

५३. पू.मे.५३ म.टी. पृ.५६ ओळ २५

५४. पू.मे.५३ म.टी. पृ.५६ ओळ २८-२९-३०

५५. पू.मे.५४ म.टी. पृ.५७ ओळ ३०-३१-३२

५६. पू.मे.५७ म.टी. पृ.६० ओळ २४-२५

५७. पू.मे.५८ म.टी. पृ.६१ ओळ २०-२१

५८. पू.मे.६६ म.टी. पृ.६८ ओळ २८

५९. पू.मे.६६ म.टी. पृ.६९ ओळ २-३

६०. उ. मे.१ म.टी. पृ.७१ ओळ १६-१७

६१. उ. मे.२ म.टी. पृ.७२ ओळ २४

६२. उ. मे.३ म.टी. पृ.७३ ओळ १३-१४

६३. उ. मे.१२ म.टी. पृ.८० ओळ २५-२६

६४. उ. मे.२१ म.टी. पृ.८९ ओळ २०

६५. उ. मे.२२ म.टी. पृ.९० ओळ २१

६६. उ. मे.२३ म.टी. पृ.९१ ओळ १८

६७. उ. मे.२४ म.टी. पृ.९२ ओळ १०-११

६८. उ. मे.२५ म.टी. पृ.९३ ओळ १६

६९. उ. मे.२७ म.टी. पृ.९५ ओळ १५

७०. उ. मे.२७ म.टी. पृ.९५ ओळ १७

७१. उ. मे.२८ म.टी. पृ.९६ ओळ ११

७२. उ. मे.२९ म.टी. पृ.९७ ओळ ३-४

७३. उ. मे.२९ म.टी. पृ.९७ ओळ २

७४. उ. मे.३० म.टी. पृ.९८ ओळ ३-४

७५. उ. मे.३० म.टी. पृ.९८ ओळ ७

७६. उ. मे.३२ म.टी. पृ.९९ ओळ २७

७७. उ. मे.३३ म.टी. पृ.१०१ ओळ ६-७

७८. उ. मे.३४ म.टी. पृ.१०१ ओळ ३०

७९. उ. मे.३५ म.टी. पृ.१०३ ओळ २-३

८०. उ. मे.३६ म.टी. पृ.१०३ ओळ २९-३०

८१. उ. मे.३७ म.टी. पृ.१०५ ओळ ५

८२. उ. मे.३७ म.टी. पृ.१०५ ओळ ६

८३. उ. मे.३८ म.टी. पृ.१०६ ओळ ६

८४. उ. मे.४२ म.टी. पृ.११० ओळ २

८५. उ. मे.४३ म.टी. पृ.१११ ओळ ३-४

८६. उ. मे.४४ म.टी. पृ.१११ ओळ ३२-३३

८७. उ. मे.४८ म.टी. पृ.११५ ओळ १८

८८. उ. मे.४८ म.टी. पृ.११५ ओळ १९-२०

८९. उ. मे.५३ म.टी. पृ.१२० ओळ ३२-३३

९०. पु. मे.१६ म.टी. पृ.१९ ओळ १०-११

९१. पु. मे.१८ म.टी. पृ.२१ ओळ १८-१९

९२. पु. मे.२० म.टी. पृ.२३ ओळ १९-२०

९३. पु. मे.३९ म.टी. पृ.४२ ओळ २४-२५

९४. पु. मे.४३ म.टी. पृ.४६ ओळ २८

९५. उ. मे.८ म.टी. पृ.७७ ओळ २०-२१

९६. पु. मे.१२ म.टी. पृ.१४ ओळ ३२

९७. पु. मे.१३ म.टी. पृ.१५ ओळ ३१-३२

९८. पु. मे.२३ म.टी. पृ.२६ ओळ ११

९९. पु. मे.६१ म.टी. पृ.६४ ओळ २५

१००. उ. मे.४९ म.टी. पृ.११६ ओळ २०

१०१. पु. मे.१ म.टी. पृ.१ ओळ २७

१०२. पु. मे.६ म.टी. पृ.८ ओळ ११

१०३. पु. मे.३ म.टी. पृ.४ ओळ २६

१०४. पु. मे.७ म.टी. पृ.९ ओळ १६-१७

१०५. पु. मे.१२ म.टी. पृ.१४ ओळ २७

१०६. पु. मे.१५ म.टी. पृ.१८ ओळ ११

१०७. पु. मे.३१ म.टी. पृ.३४-३५ ओळ ३२-१

१०८. पु. मे.३५ म.टी. पृ.३९ ओळ २

१०९. पु. मे.३७ म.टी. पृ.४० ओळ २५

११०. पु. मे.४० म.टी. पृ.४३ ओळ १६

१११. पु. मे.४७ म.टी. पृ.५० ओळ १५-१६

११२. पु. मे.४९ म.टी. पृ.५२ ओळ २९-३०

११३. पु. मे.५२ म.टी. पृ.५५ ओळ ३०

११४. पु. मे.५३ म.टी. पृ.५६ ओळ २२

११५. पु. मे.५४ म.टी. पृ.५७ ओळ २७

११६. पु. मे.६१ म.टी. पृ.६४ ओळ २७-२८

११७. पु. मे.१५ म.टी. पृ.१८ ओळ ८

११८. पु. मे.६ म.टी. पृ.९ ओळ ९-१०

११९. पु. मे.१ म.टी. पृ.२ ओळ ३

१२०. पु. मे.७ म.टी. पृ.९ ओळ १८-१९

१२१. पु. मे.११ म.टी. पृ.१३ ओळ २६-२७

१२२. पु. मे.१६ म.टी. पृ.१९ ओळ ४-५

१२३. पु. मे.१७ म.टी. पृ.१९ ओळ ३२

१२४. पु. मे.१९ म.टी. पृ.२२ ओळ ११.

१२५. पु. मे.१९ म.टी. पृ.२२ ओळ १३

१२६. पु. मे.२१ म.टी. पृ.२४ ओळ १३

१२७. पु. मे.२४ म.टी. पृ.२७ ओळ ७-८

१२८. पु. मे.२५ म.टी. पृ.२८ ओळ ७

१२९. पु. मे.२५ म.टी. पृ.२८ ओळ १४

१३०. पु. मे.२६ म.टी. पृ.२९ ओळ ५

१३१. पु. मे.२७ म.टी. पृ.३० ओळ १७

१३२. पु. मे.२८ म.टी. पृ.३१ ओळ २४

१३३. पु. मे.३० म.टी. पृ.३४ ओळ ४

१३४. पु. मे.३७ म.टी. पृ.४१ ओळ ३-४

१३५. पु. मे.३७ म.टी. पृ.४० ओळ २९

१३६. पु. मे.४४ म.टी. पृ.४७ ओळ १७

१३७. पु. मे.४६ म.टी. पृ.४९ ओळ २१-२२

१३८. पु. मे.४९ म.टी. पृ.५२ ओळ ३०

१३९. पु. मे.५१ म.टी. पृ.५४ ओळ ३०

१४०. पु. मे.५२ म.टी. पृ.५५ ओळ २५-२६

१४१. पु. मे.५४ म.टी. पृ.५७ ओळ २५

१४२. पु. मे.५७ म.टी. पृ.६० ओळ १७

१४३. पु. मे.५८ म.टी. पृ.६१ ओळ १५-१६

१४४. उ. मे.१० म.टी. पृ.७९ ओळ ९-१०

१४५. उ. मे.५२ म.टी. पृ.११९ ओळ ३२.

*****

उपसंहार

उपसंहार

प्रस्तुत लघुप्रबंध प्रास्ताविक खेरीज करून पाच प्रकरणांमध्ये विभागला आहे. प्रास्ताविकात प्रस्तुत लघुप्रबंधाचा विषय असलेल्या कालिदासाच्या मेघदूतावरील टीकांच्या अध्ययनाचे स्वरूप, कालिदासाच्या मेघदूतावरील टीकेच्या अध्ययनाची गरज, अभ्यास पद्धती इत्यादी बाबी स्पष्ट केल्या आहेत. उर्वरीत पाच प्रकरणांमध्ये संपूर्ण प्रबंधाची मांडणी करण्यात आली आहे. या प्रकरणात आढळलेली निरीक्षणे व निष्कर्ष त्या त्या ठिकाणी नोंदविलेली आहेत. त्यांची एकत्रित नोंद प्रस्तुत प्रकरणात घेत आहोत.

प्रकरण पहिले –

या प्रकरणात मल्लिनाथाच्या जीवनकाळाविषयी व ग्रंथसंपदेविषयी माहिती दिली आहे. त्याच्या जीवन काळाविषयी अनेक मतभेद आहेत. त्यांची विशद चर्चा प्रकरणात केली आहे. मल्लिनाथाचा जन्म कोलाचल नामक गावात झाला. म्हणून त्यास 'कोलाचलसूरि' असे म्हटले जाते. त्याचा कालखंड इ. स. १३५० ते १४५० साधारपणे मानला जातो. त्याने 'उदारकाव्य', 'वैद्यककल्पतरू', 'रघुवीरचरितकाव्य' हे मौलिक ग्रंथ व टीकाग्रंथांमध्ये कालिदासाच्या 'कुमारसंभव', 'रघुवंश' व 'मेघदूत' या ग्रंथांवर 'संजीवनी' नामक टीका लिहिली. त्याबरोबरच 'एकावली', 'तर्कभाषा' यांच्यावर देखील टीका ग्रंथ रचलेले आढळून येतात. यावरून तो अत्यंत विद्वान कवी होता असे दिसून येते.

प्रकरण दुसरे –

या प्रकरणात 'टीका' या शब्दाची व्युत्पत्ती, टीकेचे स्वरूप, टीकेचे प्रकार, तिची आवश्यकता व मेघदूतावरील टीकाग्रंथांची सूची देण्यात आलेली आहे. त्याचा गोषवारा पुढीलप्रमाणे.

'टीका' हा शब्द पाणिनीच्या 'टीकृ' हलणे या धातूपासून बनला आहे. असे दिसून येते. साधारणपणे 'भाष्य' या आर्थी हा शब्द वापरला जातो. तरीही टीका ही विशाल संज्ञा आहे, तिच्यामध्ये निरुक्त, वार्तिक, व्याख्या, वृत्ती, पञ्जिका, चूर्णी, अवचूर्णी, निर्युक्ती, विवरण, विवृत्ती, फक्किका, टिप्पणी, दीपिका इत्यादींचा अंतर्भाव होतो. या प्रत्येक शब्दांच्या अर्थामध्ये थोडेसे अंतर आहे. ते या प्रकरणात सांगितले आहे. टीकेच्या द्वारा टीकाकार टीकेच्या माध्यमातून कवीची मूळ भावना वाचकांसमोर स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो.

टीकांचे वर्गीकरण वा प्रकार वेगवेगळ्या पद्धतीने करता येते. तरीही प्राचीन पद्धतीनुसार दंडान्वय व खंडान्वय या टीका प्रकारांची चर्चा करण्यात आली आहे. सर्वसामान्य वाचकाला मूळ ग्रंथात आलेल्या गोष्टी प्रसंग, मुद्दे यांची माहिती तसेच कालांतराने लोप पावणारा सामाजिक संदर्भ यांची माहिती होण्यासाठी टीकेची आवश्यकता आहे. कालिदासाचे मनोगत जाणून घेण्यासाठी व ते स्पष्ट करण्यासाठी अनेक विद्वानांनी टीका रचून आपली वाङ्मय सेवा केली आहे. त्यांची सूची या प्रकरणात दिलेली आहे.

प्रकरण तिसरे -

मुद्रण कलेचा शोध लागण्यापूर्वी ग्रंथाचे जतन व संवर्धन त्या त्या ग्रंथाची नक्कल करून हस्तलिखितांद्वारा केले जात होते. लिपीकार मूळ ग्रंथाची नक्कल करताना सतत जागरूक असला तरीही अनेक कारणांनी हस्तलिखितात लेखन प्रमाद होत होते. कधी कधी शुद्धलेखनाचा दोष आहे असे समजून लिपीकार मूळ लेखकाच्या ग्रंथात काही ठिकाणी बदल करीत असे. या व अशा अनेक कारणांनी पाठभेद निर्माण झाले. त्यांची माहिती करून घेणे हा अभ्यासाचा एक भाग असल्याने मेघदूताच्या प्रसिद्ध संपादकांच्या उपलब्ध विविध आवृत्यात व मल्लिनाथाने संजीवनी टीकेत योजिलेले पाठ यांची माहिती घेवून ती या प्रकरणात दिलेली आहे. उदा.'कौतुकाधानहेतोः' हा पाठ करमरकर, नंदर्गिकर, प्रभू, काळे, किंजवडेकर, कन्बे व त्रिपाठी या सर्व संपादकांच्या आवृत्तीमध्ये आढळून येतो. तर भट्टाचार्य, मिश्र व डे या संपादकांच्या आवृत्यांमध्ये 'केतकाधानहेतोः' असा पाठ आढळतो. तसेच 'दग्धारण्येषु-जगध्वारण्येषु, प्रायप्यवन्तीन् - प्राप्यवन्तीम्, मा स्म भूः - मा च भूः' या सर्व पाठांबाबत प्रत्येक संपादकांच्या आवृत्त्यांमध्ये फरक आढळून येतो. मल्लिनाथाने उत्तमोत्तम पाठ स्विकारुन श्लोकातील भाव चांगल्या प्रकारांनी प्रकट केलेला दिसून येतो.

प्रकरण चौथे -

संजीवनी टीकेमध्ये मल्लिनाथाने वेदवाङ्मय, पुराणवाङ्मय, धर्मशास्त्र, व्याकरणाशास्त्र, भूगोलशास्त्र, कामशास्त्र, पशुविज्ञान, आयुर्वेद, नाट्यशास्त्र इत्यादी अनेक शास्त्रांचे संदर्भ श्लोकातील पदांचे विवेचन करताना योजिलेले आहेत. त्याबरोबरच त्याने अमरकोश, विश्वप्रकाशकोश, वैजयंती कोश, शब्दार्णव कोश इ. कोशांचा वापर शब्दांची माहिती देताना केलेला दिसून येतो. यासंबंधीची काही निरीक्षणे पुढीलप्रमाणे 'रामायणः' हे मेघदूताचे प्रेरणास्रोत मल्लिनाथाने मानले आहे. त्यांनी पूर्वमेघातील पहिल्याच श्लोकाच्या टीकेत 'सीतां प्रति रामस्य हनुमत्संदेशं मनसि निधाय मेघसन्देशं

कवि: कृतवानित्याहु:' असा उल्लेख केला आहे. याशिवाय पूर्वमेघातील बावन्नाव्या श्लोकात 'ब्रह्मावर्त' देशाच्या स्थितीविषयी त्यांनी मनुस्मृतीतील प्रमाण सांगितले आहे. तसेच टीकेत पुराण ग्रंथाचा वापर करताना स्कन्दपुराणातील उद्‌धरण दिले आहे.

मल्लिनाथाने आपल्या टीकेत अनेक ठिकाणी अमरकोशातील उद्‌धरणे उद्‌धृत केलेली आहेत. उदा. 'प्रमत्त:' हा पूर्वमेघातील पहिल्याच श्लोकातील शब्द आहे. त्याविषयी 'प्रमादोऽनवधानता' असे अमरकोशातील उद्‌धरण दिलेले आहे. याशिवाय श्लोक सतरा पूर्वमेघ 'सानुमान्' या शब्दांविषयी 'कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' असे उद्‌धरण दिलेले आहे. मल्लिनाथाने आपल्या टीकेला अशीही काही उद्‌धरणे दिलेली आहेत. ती सध्या उपलब्ध असलेल्या अमरकोशात आढळत नाहीत. उदा. 'कच्छ' याविषयी दिलेले उद्‌धरण ''जलप्रायमनूपं स्यातपुंसि कच्छस्तथाविध: ।'' तसेच आवर्तो याविषयी दिलेले ''स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रम: ।' ही उद्‌धरणे.

विश्व प्रकाश कोशातील सुद्‌धा काही उद्‌धरणे मल्लिनाथाने आपल्या टीकेत दिलेली आहेत. उदा. राजा – 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयो: ।' याशिवाय मल्लिनाथाने आपल्या टीकेत विश्वप्रकाश कोशातील ज्या उद्‌धरणांचा उल्लेख केला आहे. त्यामध्ये आणि उपलब्ध असलेल्या मूळ विश्वप्रकाश कोशातील उद्‌धरणे याबाबत थोडासा फरक आढळून आलेला आहे. उदा. मल्लिनाथाच्या टीकेत 'लक्षणा' या शब्दासाठी 'लक्षणं नाम्नि चिह्न च' असा उल्लेख आहे तर मूळ उपलब्ध कोशात 'लक्षणं' ऐवजी 'लक्षणे' आणि 'चिह्न' ऐवजी 'बन्धनं' असे शब्द आलेले आहेत.

मल्लिनाथाने आपल्या टीकेत काही व्याकरण ग्रंथातील उद्‌धरणे दिलेली आहेत. त्या उद्‌धरणांच्या बाबतीत सुद्‌धा मल्लिनाथाच्या टीकेतील उद्‌धरणे आणि मूळ उपलब्ध ग्रंथातील उद्‌धरणे यांत तफावत असलेली आढळून येते. उदा.उत्तरमेघ एकोणिसाव्या श्लोकातील टीकेत मल्लिनाथाने काशिका या व्याकरण ग्रंथांतील 'साधु: समर्थो निपुणो वा' इति काशिकायाम् । असे उद्‌धरण दिले आहे. परंतु मूळ उपलब्ध झालेल्या 'काशिकावृत्ति:' या ग्रंथानुसार तेच उद्‌धरण 'साधुनिपुणाभ्यामचार्या: सप्तम्यप्रते: ।' असे आहे.

प्रकरण पाचवे –

संजीवनी टीकेची साहित्यिक समीक्षा – मल्लिनाथाने प्रस्तुत टीकेत रस, भाव, ध्वनी, अलंकार इत्यादी साहित्यशास्त्रीय संकल्पनांचा उपयोग केलेला दिसून येतो. त्याने अर्थान्तरन्यास,

विषम, भाविक, स्मरण, उदात्त, उत्प्रेक्षा, उपमा हे अलंकार योजलेले दिसून येतात. श्लोकातील अलंकार सूचित करताना टीकाकाराने अर्थान्तरन्यास, विषम, स्मरण, उदात्त याच अलंकारांच्या व्याख्या दिलेल्या आहेत. उर्वरीत अलंकारांचा केवळ उल्लेख केलेला आहे. छंदाच्या बाबतीत मेघदूत काव्य मंदाक्रान्ता या वृत्तात असल्याचे त्याने पहिल्या श्लोकाच्या टीकेतच सांगितले आहे व त्याचे लक्षणही दिले आहे. रसाच्या बाबतीत त्याने विप्रलम्भ शृंगार हा काव्याचा अंगी रस असल्याचे सांगितले आहे. पण त्याने कुठेही त्याचे लक्षण नमूद केले नाही. तसेच त्याने ध्वनी भाव आणि विप्सा याची अनेक उदाहरणे टीकेत दिली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे –

भाव – विरहिणां मेघसन्दर्शनमुद्दीपनं भवतीति भावः।, स्वतन्त्रस्तु न कोऽप्युपेक्षेतेति भावः।

ध्वनी – दक्षिण्यभङ्गभयान्नीच मार्गेण निर्गत्य पुनः सर्वाध्यसक्ष इव संचरति तद्वदिति ध्वनिः।

वीप्सा – पर्वते पर्वते प्रति पर्वतम्। वीप्सायां द्विरुक्ती.

मल्लिनाथाने आपल्या काव्यात पुढील महत्त्वाचे पौराणिक संदर्भ सांगितले आहेत. उदा. सीतेविषयी संदर्भ देताना 'जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु' रामगिरी पर्वताचा उल्लेख करताना 'रघुपतिपदैः' असा शब्दप्रयोग, धनपति म्हणजे कुबेर, विशालानगरीचे वर्णन करताना रावणाचा आणि त्याच्या चन्द्रहास नावाच्या तलवारीचा उल्लेख आलेला आहे. हे संदर्भ देताना रामायण व महाभारत ही महाकाव्ये व स्कन्दपुराण यांचा वापर केलेला आढळून येतो.

याशिवाय संजीवनी टीकेमध्ये रामगिरी ते अलकानगरीपर्यंत मेघाने करावयाच्या प्रवासातील अनेक स्थाने, पर्वत, नद्या, शहरे यांचे निर्देश उचित रित्या केलेले आढळून येतात. उदा. नद्यांमध्ये रेवा, वेत्रवती, सिंधू, गंभरा इ. पर्वतांमध्ये – विंध्याचल, आम्रकूट, देवगिरी इत्यादी. प्रदेशांमध्ये, नगरामध्ये – अलकानगरी, दशार्ण, विदिशा, उज्जयिनी, इत्यादींचा समावेश होतो.

उपसंहार :–

प्रस्तुत लघुप्रबंध प्रास्ताविक खेरीज करून पाच प्रकरणांमध्ये विभागला आहे. प्रास्ताविकात प्रस्तुत लघुप्रबंधाचा विषय असलेल्या कालिदासाच्या मेघदूतावरील टीकांच्या अध्ययनाचे स्वरूप, कालिदासाच्या मेघदूतावरील टीकेच्या अध्ययनाची गरज, अभ्यास पद्धती इत्यादी बाबी स्पष्ट केल्या आहेत. उर्वरीत पाच प्रकरणांमध्ये संपूर्ण प्रबंधाची मांडणी करण्यात आली आहे. या प्रकरणात आढळलेली निरीक्षणे व निष्कर्ष त्या त्या ठिकाणी नोंदविलेली आहेत.

समारोप : -

प्रस्तुत विषयाचा अभ्यास करताना असे दिसून येते की मल्लिनाथाची संजीवनी टीका कालिदासाचे मेघदूत समजण्यासाठी एक महत्त्वाचा साधन ग्रंथ आहे. या टीकेच्या अध्ययनातून वाचकांचे मन प्रगल्भ होते. त्यादृष्टीने ही टीका अत्यंत उपयोगी आहे असे दिसून येते.

अभ्यासाची भावी दिशा :-

असा विश्वास आहे की कालिदासादी अनेक संस्कृत ग्रंथांवर विविध टीकाग्रंथ उपलब्ध आहेत. त्यांचे अध्ययन करणे आवश्यक वाटते. प्रस्तुत प्रबंधही त्यादृष्टीने केलेला एक प्रयत्न आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

संदर्भ ग्रंथ सूची

संस्कृत ग्रंथ :-

१. अर्जुनवाडकर कृ. श्री. (संपा.) काव्यप्रकाश, देशमुख प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती १९६२.

२. अमरसिंह - अमरकोश (महेश्वर टीकासह), वरदा बुक्स, पुणे, पहिली आवृत्ती, १९९०.

३. आ. चरणतीर्थ महाराज - मेघदूत कात्यायनी संस्कृत टीकेसह, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, प्रथमावृत्ती १९७६.

४. उण्णी एन्. पी. (संपा.) - मेघसंदेश - दक्षिणावर्तनाथकृत प्रदीप, पूर्णसरस्वती कृत विद्युल्लता व परमेश्वर कृत सुमनोरमणी संस्कृत टीकांसह, भारतीय विद्याभवन, दिल्ली, १९८७.

५. उपाध्याय वैद्य यदुनन्दन - अष्टांगहृदयम्, 'विद्योतिनी' भाषा टीका वक्तव्य- परिशिष्टसहितम्, चौखंबा संस्कृत संस्थान, वाराणसी.

६. कन्बे बाक् - मेघदूत विलासः, भारतवाणी कार्यालय, पुणे, प्रथमावृत्ती १९६६.

७. करमरकर र. दा. (संपा.) - मम्मटाचार्य विरचित काव्यप्रकाशः, वा. रा. झळकीकरकृत बालबोधिनी टीकेमह, भांडारकर प्राच्याविद्या संशोधन मंदिर,पुणे, सप्तमावृत्ती, १९६५.

८. काञ्चीनाथ - (रतिरहस्य), दीपिकाख्यया, व्याख्यया समित, मुंबई संस्कृत मुद्रणालय, लाहोर.

९. खिस्ते श्रीनारायण शास्त्री (संपा.) - मेघदूत - मल्लिनाथकृत संजीवनी,चारित्र्यवर्धनार्चाकृत चारित्र्यवर्धिनी व भावबोधिनी संस्कृत टीकांसह, चौखंबा संस्कृत सीरिज ऑफिस, वाराणसी, १९३१.

१०. गाडगीळ अ. ल. - श्रीमद्-वाल्मीकि - रामायण - श्लोकसूचिः श्रीरामकोश - मण्डल पुणे, प्रथम आवृत्ती १९८२.

११. चौधरी जे. बी. (संपा) - भरतमाल्लिक कृत सुबोधा टीका, कलकत्ता, १९५१

१२. टिळक बाळ गंगाधर - श्रीमद्भगवद्गीतारहस्य, पुणे १९७३.

१३. डे सुशिलकुमार - द मेघदूत ऑफ कालिदास, साहित्य अॅकॅडमी, नवी दिल्ली, प्रथम आवृत्ती १९५७.

१४. त्रिपाठी ब्रह्मानंद (संपा.) – कालिदास ग्रन्थावली, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, प्रथम आवृत्ती १९९६.

१५. त्रिवेदी, के. पी. (संपा.) एकावली, निर्णयसागर प्रेस, १९०३

१६. द्विवेदी दुर्गाप्रसाद (संपा) – विश्वनाथ कविराजकृत साहित्यदर्पण, निर्णयसागर मुद्रणालय, मुंबई, पञ्चम आवृत्ती १९३१.

१७. द्विवेदी रेवाप्रसाद (संपा.) – कालिदास ग्रंथावली, काशी हिंदू विश्वविद्यालय, वाराणसी, सुधारित दुसरी आवृत्ती, १९८९

१८. नन्दर्गिकर गो. (संपा.) – रघुवंश – मोतीलाल बनारसीदास, १९७२

१९ नन्दी, तपस्वी (संपा.) रघुवंश – जीनसमुद्रच्या टीकेसह, गुजरात साहित्य अकादमी, गांधीनगर, प्रथमावृत्ती, १९८९.

२०. परांजपे, व्ही. जी. (संपा.) कालिदासकृत मेघदूतम्, स्थिरदेवकृत व्याख्येसह, पुणे १९३५

२१. परब काशीनाथ पांडुरंग – दुर्गाप्रसाद (संपा.) काव्यमाला, मुंबई.

२२. पाण्डेय जनार्दन शास्त्री (संपा.) – मेघदूतम् – सञ्जीवनी टीकेसह, मोतीलाल बनारसीदास वाराणसी, तृतीय संस्करण, १९९२.

२३. प्रभू, अ. ज. (संपा.) – मेघदूत, विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी, पुणे, पहिली आवृत्ती १९९२.

२४. बरुह अनुन्दोराम (संपा.) भोजकृत सरस्वतीकण्ठाभरण, प्रकाशन मंडळ, आसाम, गौहती, १९६९.

२५. भट्ट्ट रामेश्वर – मनुस्मृतिः, 'सरला' भाष्यटीक्या रामलङ्कृता, चौखंबा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, पुनर्मुद्रित संस्करण – २००७

२६. भट्ट्टचार्य गोपी मोहन – कृष्णपतिकृत मेघदूत टीका, कुरूक्षेत्रविश्वविद्यालय, कुरूक्षेत्र.

२७. माघ – शिशुपालवध (मल्लिनाथ टीका सहितम्) खेमराज श्रीकृष्णदास, मुंबई संवत् २०१४

२८. मिश्र रामेश्वर प्रसाद – मेघदूतम् (मल्लिनाथसुत टीका) संस्कृत – विश्व परिषद, मानस–

संघ, रामवन, पहिली आवृत्ती १९६६.

२९. मिश्र आचार्य रामचंद्र (संपा.) दण्डी –चौखाम्बा विद्याभवन १९७२

३०. मेदिनीकोश – चौखंबा संस्कृत सिरीज ऑफीस, वाराणसी, १९६८.

३१. मौरेर – वॉल्टेर हार्डिग (संपा.) – मेघदूत – सुगमान्वयकृती टीका सुमतिविजयकृत, भाग १ – २ डेक्कन कॉलेज, पुणे प्रथमावृत्ती १९६५

३२. राजानकरुय्यक – अलंकारसर्वस्वम् (जयरथ प्रणीत विमर्शिनी टीका) निर्णयसागर मुद्रणालय, मुंबई १८९३

३३. रामचन्द्रुडुपी – विद्याधरकृत एकावली, मल्लिनाथकृत तरला टीकेसह, संस्कृत विभाग, उस्मानिया विश्वविद्यालय, हैद्राबाद १९८१.

३४. वाचस्पत्यम – चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।

३५. वामन – काव्यालङ्कारसूत्राणि, निर्णयसागर प्रेस, १९५३

३६. वामनजयादित्य – पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृति: काशिका आर्ष कन्या गुरूकूल दिल्ली १९७८.

३७. शर्मा रमण कुमार (संपा.) – आचार्य भामहकृत काव्यालङ्कार, विद्यानिधी, दिल्ली, प्रथम संस्करण, १९६५.

३८. शर्मा डॉ. कृष्णहरि – संस्कृत में टीका साहित्य का उद्भव और विकास, (अप्रकाशित शोध प्रबंध), सागर विश्वविद्यालय, सागर, म. प्र.

३९. शास्त्री आर. डी. (संपा.) काव्यप्रकाश (उल्लास १, २, ३, १०) सुयोग प्रकाशन,अमरावती.

४०. शास्त्री कृष्ण मोहन – साहित्यदर्पण:, 'लक्ष्मी' टीकोपेत:, चौखंबा संस्कृत सीरिज ऑफिस, बनारस, १९५५.

४१. शास्त्री त. गणपती (संपा.) – दक्षिणावर्त्तनाथकृत प्रदीप टीका, त्रिवेन्द्रम, संस्कृत सीरिज, १९१९

४२. शास्त्र राजवीर (संपा.) – मनुस्मृति: आर्य साहित्य प्रचार ट्रस्ट, दिल्ली, द्वितीय संस्करण, १९८५.

४३. शास्त्री शिरोणमी रामास्वामी के. एस. (संपा.) – उभ्दट कृत काव्यालङ्कार – सारस वृत्तीसह, ओरिएन्टल इन्स्टिट्युट, बडोदा, १९३१.

४४. शास्त्री ब्रह्मशंकर (संपा.) – मेघदूतम् सञ्जीवनी – चारित्र्यवर्धिनी भावबोधिनी सौदामिनी–टीकांसह चौखंबा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, १२ वी आवृत्ती, २००३.

४५. शुक्ल राजनारायण (संपा.) राजशेखरकृत काव्यमीमांसा मास्टर खेलाडीलाल ॲन्ड सन्स वाराणसी, १९५६

४६. श्री हर्ष – नैषधीयचरितम् (नारायणकृत व्याख्या), निर्णयसागर प्रेस, मुंबई – १९५२

४७. हेमचन्द्राचार्य – अभिधानचिन्तामणि, चौखम्बा संस्कृत सीरिज ऑफिस, वाराणसी

४८. Aufrecht T. H.- (Ed) हलायुध कोश (अभिधानरत्नमाला) Indian India Book Sellers and Publishers, Delhi - First Indian Reprint - 1975

४९. Chatterji K.C. (Ed.) Chandravyankarana of Candraganin, Part II Deccan College, Pune, First Edition - 1961.

५०. Gustavoppert - (Ed) वैजयंती कोश Madras Sanskrit and vernacular text publications Society Madras. First Edition - 1893

५१. Karmarkar R. D. (Ed.) Maghduta of Kalidasa,Venus Books stall, Poona, second Edition.

५२. Kale M. R. (Ed.) The Meghduta of Kalidasa] Motilala Banarsidass Delhi, 8th Edition Repritn 1983

५३. Nandargikar, G. R. (Ed.) - Meghduta of Kalidasa, New Bharatiyia Book Corporation, Delhi, First Edition 2001.

५४. Dr. Rost Reinitold अनेकार्थसमुच्चय: (शाश्वत कोश) Greifswald, 1882.

५५. Shastri Pt. S. Subramanya (Ed.) Sangitaratnakara of sarangadeva. with Kalanidhi of Kauinatha and sudhakara of Simhjabnupala. volume I, The Adyas Libray, Madras 1943.

५६. Sthavira Silaskandha विश्वप्रकाश कोश Chowkhamba Sanskrit Book Depot Banaras, 1911

आ) मराठी ग्रंथ

१. अवसरे वामन दत्तात्रय (संपा.) संस्कृत साहित्यशास्त्र व व्याकरण परिचय, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती २००५.

२. किंजवडेकर रा. द.(संपा.) – मेघदूत मल्लिनाथ टीका; मराठी अनुवाद, चित्रशाळा प्रेस, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, १९५८

३. खराडे बजरंग (संपा.) संस्कृत साहित्य सौन्दर्यम्, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती २००४.

४. जोशी प्र. न. स्कंदपुराण, (पूर्वार्ध) प्रसाद प्रकाशन, पुणे.

५. जोशी प्र. न. स्कंदपुराण, (उत्तरार्ध) प्रसाद प्रकाशन, पुणे.

६. पाठक बा. भा. – टीका आणि टीकाकार, नॅशनल इन्फर्मेशन अ‍ॅण्ड पब्लिकेशन्स लिमिटेड, मुंबई, प्रथमावृत्ति, १९४८.

७. डॉ. पांडे सुरुचि – संस्कृत साहित्याचा इतिहास भाग ५, दशरूपके, संस्कृत संस्कृति संशोधिका ज्ञान प्रबोधिनी संशोधन संस्था पुणे, प्रथमावृत्ती २००३.

८. मंगरूळकर अरविंद (संपा) – मेघदूत – मराठी आवृत्ती , देशमुख आणि कंपनी, पुणे पहिली आवृत्ती, १९१७.

९. वाळिंबे, रा. श. – वाङ्मयीन टीका शास्त्र आणि पद्धती, पुणे १९६०.

१०. क्षीरसागर श्री. के. – टीकाविवेक, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पहिली आवृत्ती, १९६५.

इ) हिंदी ग्रंथ :-

१. आपटे वामन शिवराम – संस्कृत–हिन्दी कोश, मोतीलाल बनारसी दास, पब्लिशर्स प्राइवेट लिमिटेड दिल्ली, पुनर्मुद्रण १९९६.

२. उपाध्याय बलदेव – सायण और माधव, वि. सं.२००३

३. उपाध्याय बलदेव – संस्कृत साहित्य का इतिहास, शारदा प्रकाशन, वाराणसी, १९७३.

४. डॉ. कुलश्रेष्ठ मयुरेश नन्दन - अर्थान्तरन्यास अलंकार (शास्त्रीय समीक्षा - ग्रन्थ), ब्रज किशोर कुलश्रेष्ठ प्रकाशन, जयपुर, प्रथम संस्करण, १९९५.

५. जिन्दल कुमकुम - मेघदूत की प्रमुख टीकाओं का तुलनात्मक अध्ययन, नाग प्रकाशक, दिल्ली, १९९४.

६. त्रिवेदी के. पी. (संपा.) एकावली, निर्णयसागर प्रेस, १९०३.

७. त्रिवेदी के. पी. (संपा.) प्रतापरुद्रयशोभूषण, निर्णयसागर, १९०९

८. द्विवेदी प्रभुनाथ - कालिदास की कृतियोंपर मल्लिनाथ की टीकाओं का विमर्श, शक्ती प्रकाशन, वाराणसी, पुनर्मुद्रण - १९८६.

९. नन्दर्गिकर गो. (संपा.) मोतीलाल बनारसीदास, १९७१.

१०. बल्लाळसेन - भोजप्रबन्ध, निर्णयसागर प्रेस, १९१७

११. डॉ. मिश्र रामेश्वर (संपा.) पञ्जरिका टीका, सतना, १९६६.

ई) इंग्रजी ग्रंथ

1. Aurfrecht's Catalogus Catalogorum. Vol. I.
2. Banerji, S. C. : A companion to Sanskrit Literature, Motilal Banarsidas 1971.
3. Belvalkar S. K. (Ed.) Falicitation Volume, Dr. S. Radhakrishnan, 1957.
4. Calcutta Oriental Journal - I, III.
5. Chandorkar D. N. (Ed.) : The Kavyaprakasa of Mammata Ullasa X, Poona, 1896.,
6. De S. K. - Memorial Volume, Firma K. L. Mukhopadhyay, Calcutta, 1972.
7. Indian Antiquary, Vol. V
8. Krisnamachariar M. : History of Classical Sanskrit Literature, Motilal Banarsidas, 1970
9. Krishnamachariar R. : Meghdoot Vimarsa, Sri Vani Vilas Press, Srirangam, 1908.
10. Lalye, P. G. : Mallinath, Sahitya Akademy, Delhi, First Edition 2002.

11. Lal Mohan (Ed.) Meghduta Vidyanidhi, Hugli, 1894.
12. Madras Descriptive Catalogue Vol. XX.
13. Madras Triennial Catalogue, Vol. IV.
14. Mainkar T. G. : Kalidasa : His Art and Thought, Deshmukha Prakashan, Poona, 1962.
15. Narang satya Pal (Ed) Meghduta - Studies (Commentry of Krishnapati) Nag Publishers Delhi, First Edition 1979.
16. Narang Satya Pal (Ed.) : Kalidasa Bibliography, Heritage, Publishers, New Delhi, First Edn. 1976.
17. Narang Satya Pal (Ed.) : Pada Index of Classical Sanskrit Poems, Vol.I, Nag Publishers, Delhi, First Edition 1998.
18. New Indian Antiquary, Vol. II
19. Our Heritage, Vol. III, 1955
20. Pathak K. B. (Ed.) Cloud Messenger Meghduta, Poona, 2nd Edition 1916.
21. Sagrera Antonia Binimelis : A study of Alkamkaras in Sanskrit Mahakavay and Khandakavuas, Bharahya Vidya Prakashan, Delhi, First Ed.. 1977.
22. Shastri Nilkantha K. A. : A History of South India, Oxford University Press- 1966.
23. Dr. Sriramamurti P. : Contribution of Andhra to Sanskrit Literature, Andhra University Publications, 1972.
24. Srikantayya S. : Founders of vijayanagara, Banglore, 1937.
25. Dr. Swami A. Krishna : The Tamil Country under Vijaynagar, 1964.
26. Venkataramanayya N. : Vijayanagara, Origin of City and Empire, Madras, 1933.
27. Williams Moniar : Sanskrit English Dictionary, Motilal Banarsidas.